

JAMHURI YA MUUNGANO WA TANZANIA
BARAZA LA MITHANI LA TANZANIA
MTIHANI WA KUHITIMU KIDATO CHA SITA

121/1

KISWAHILI 1

(Kwa watahiniwa walioko na wasiokuwepo Shuleni)

Muda: Saa 3

ANSWERS

Mwaka: 2023.

Maelekezo

1. Karatasi hii inasehemu A na B zenye jumla ya maswali **nane (8)**
2. Jibu maswali yote katika sehemu A na maswali matatu kutoka sehemu B. Swali la tano ni la Lazima
3. Sehemu A ina alama 40 na sehemu Bina alama 60
4. Zingatia maelekezo ya kila swali.

maktaba.tetea.org

1. Soma kifungu kifuatacho Cha habari kwa makini kisha jibu maswali yanayofuata.

Mfumo wa elimu ya kikoloni ulichangia sana kuua sanaa za jadi. Watoto wengi walikwenda katika shule zilizozendeshwa na wamisheni waliowaamini kuwa, Mtanzania lazima atupilie mbali utamaduni wake. Kwa hiyo waliwahikisha kuwa wanalea watoto wa Kitanzania katika hali ambayo hawakushirikishwa katika vipengele fulani vya maisha yao ya kijadi hasa vile vya sanaa za maonyesho ya jadi. Shule nyingi za bweni ziliwakataza wanafunzi kushiriki au kutazama ngoma za asili. Ilikuwa rahisi kuwatenganisha wanafunzi hawa na sanaa za maonyesho za jadi kwa vile shule nyingi wakati huo ziliwapa wanafunzi muda mchache wa kuwa nyumbani. Kipindi wawapo likizo kulikuwa na jopo maalumu la kuangalia mienendo ya wanafunzi hao na kuhakikisha kuwa hawashiriki katika mambo ya jadi.

Mwisho wa muhula kabla ya kwenda likizo, wahisani waliomiliki shule hizo, walikuwa wanawahubiria na kuwashauri wanafunzi pind wapapo likizo wasishiriki katika ngoma, unyago na matambiko kwa kuwa ni ushahidi kushiriki katika sanaa hizo. Aidha, wanafunzi walisisitizwa kueleimisha jamii zao kuwa shughuli hizo ni ushahidi hivyo waachane nazo kabisa.

Pamoja na athari nyingi zilizotokana na mfumo huo wa elimu ambao pia uliilenga taifa kuwafanya Watanzania waunguze weusi, kizazi kipya cha Tanzania kiliikuwa katika hali ya kuamini kuwa ilikuwa sahihi mbali na desturi za kitanzania. Katika kutekeleza imani hiyo, sanaa za maonyesho ya jadi zilikuwa kitu kimojawapo kilichoathiriwa mbali.

Wanafunzi waliona kufundishwa sanaa za maonyesho mamboleo, yaani drama. Walipoike sana hii mpya kwa mikono miwili, hasa kwa wale waliokuwa na kingine chochote badala yake. Katika hali hiyo waliamini kwamba, sanaa za maonyesho si kitu kingine bali ni drama ya kizungu na walifanya sanaa za ngoma, majigambo, miviga na utambaji hadithi vitu ambavyo vilikuwepo kabla ya mgeni walikuta ni mbaya.

Jambo hili bado ni tatizo kubwa hadi leo katika uwanja wa sanaa za maonyesho. Kuna ubishi mkubwa kuhusu suala la sanaa za maonyesho za kiafrika. Wapo wanaosema kuwa hakuna sanaa za maonyesho za kiafrika na wapo wanaosema zilikuwepo kabla ya wageni na bado zipo. Ukweli ni kwamba watu sasa wamegutuka na wanajaribu kutafuta kama ule uamuzi wa kutupilia mbali vipengele kadhaa vya utamaduni wao ulikuwa sahihi.

Kulikuwa na wachache katika jamii waliokuwa na ujasiri na kukubali kuitwa washamba na washenzi. Hawa hawakuwa tayari kutupilia mbali kitu ambacho waliamini ndicho kilichosaidia kujenga utu wao na jamii. Wengi kati ya hao ni Watanzania walioshi vijijini ambao hawakuathiriwa sana na ustaarabu wa kigeni na ndio walioweza Tanzania ya leo kuwa na ngoma, majigambo na utambaji hadithi wa kitanzania.

Maswali.

(a) Kwa kutumia maneno yasiyozidi matano andika kichwa cha habari uliyosoma.

Kichwa: Athari za Elimu ya Kikoloni

(b) Kwa nini wanafunzi walizuiliwa kushiriki katika mambo ya jadi wakati wa enzi za ukoloni? Bainisha sababu mbili.

i. Wamisheni waliamini kuwa Watanzania lazima waachane na mambo ya jadi kwa sababu waliona mambo hayo hayakubaliki katika ustaarabu wa Magharibi.

ii. Kulikuwa na juhudi za kuwaweka wanafunzi kwenye maadili ya kigeni ili kuwafanya wawe na mtazamo wa maisha ya kijamaa kulingana na imani za kikoloni.

(c) Fafanua maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika habari hii:

(i) Wamisheni

Wamisheni ni wainjilisti wa Kikristo waliokuja Afrika kufundisha dini na kueneza tamaduni za Magharibi.

(ii) Wahisani

Wahisani ni watu au taasisi zinazotoa msaada kwa jamii kwa lengo la kuboresha maisha ya watu.

(iii) Wamegutuka

Wamegutuka inamaanisha wameamka au kufahamu hali fulani ambayo awali hawakuwa wanaitilia maanani.

(iv) Wazungu weusi

Wazungu weusi ni watu wa Kiafrika waliopokea kikamilifu tamaduni na mtazamo wa maisha wa Magharibi hadi wakupoteza tamaduni zao za Kiafrika.

(d) Kwa kutumia maneno yasiyopungua ishirini, fafaua wazo kuu la mwandishi linalopatikana katika aya ya nne.

Wazo kuu la mwandishi katika aya ya nne ni kwamba baadhi ya jamii zilikataa kufuata mwelekeo wa kikoloni wa kuacha tamaduni za Kiafrika. Waliendelea kushikilia sanaa na maonyesho ya jadi kama ngoma, majigambo, na hadithi ili kulinda utamaduni wao.

2. (a) Kuna tofauti gani kati ya nafsi na viambishi vivakilishi vya nafsi katika kitenzi? Tumia hoja sita katika ufafanuzi wako.

Katika lugha ya Kiswahili, nafsi na viambishi vivakilishi vya nafsi ni dhana mbili zinazohusiana lakini zina tofauti muhimu. Tofauti hizi ni:

i. Uwakilishi wa Nafsi

Nafsi ni kategoria ya kisarufi inayotumika kuonyesha mhusika katika mazungumzo, yaani, anayezungumza (nafsi ya kwanza), anayezungumziwa (nafsi ya pili), au yule ambaye hazungumzi moja kwa moja (nafsi ya tatu).

Viambishi vivakilishi vya nafsi ni silabi au mofimu zinazoongezwa kwenye mzizi wa kitenzi ili kuonyesha ni nafsi gani inayohusika na kitendo hicho.

ii. Umbo na Matumizi

Nafsi huwakilishwa na viwakilishi huru kama vile "mimi" (nafsi ya kwanza umoja), "sisi" (nafsi ya kwanza wingi), "wewe" (nafsi ya pili umoja), "nyinyi" (nafsi ya pili wingi), "yeye" (nafsi ya tatu umoja), na "wao" (nafsi ya tatu wingi).

Viambishi vivakilishi vya nafsi huambatanishwa na kitenzi kama sehemu ya neno, kwa mfano:

Nafsi ya kwanza umoja: ni- (ni-na-soma)

Nafsi ya kwanza wingi: tu- (tu-na-soma)

Nafsi ya pili umoja: u- (u-na-soma)

Nafsi ya pili wingi: m- (m-na-soma)

Nafsi ya tatu umoja: a- (a-na-soma)

Nafsi ya tatu wingi: wa- (wa-na-soma)

iii. Uwepo katika Sentensi

Viwakilishi vya nafsi vinaweza kusimama peke yake katika sentensi, kwa mfano: "Mimi ni mwanafunzi."
Viambishi vivakilishi vya nafsi haviwezi kusimama peke yake; lazima viwe sehemu ya kitenzi, kwa mfano: "Ninasoma."

iv. Kazi ya Kisarufi

Viwakilishi vya nafsi hutumika kama nomino na vinaweza kuwa kiima cha sentensi.

Viambishi vivakilishi vya nafsi hutumika kuonyesha mhusika wa kitendo ndani ya kitenzi na husaidia kuleta maana kamili ya kitendo hicho.

v. Msimamo katika Sentensi

Viwakilishi vya nafsi vinaweza kuonekana mwanzoni, katikati, au mwishoni mwa sentensi kulingana na muundo wa sentensi.

Viambishi vivakilishi vya nafsi huonekana kabla ya mzizi wa kitenzi na ni sehemu ya muundo wa kitenzi hicho.

vi. Uwezo wa Kujitegemea

Viwakilishi vya nafsi vinaweza kujitegemea na kuwa na maana kamili bila kuhitaji maneno mengine.

Viambishi vivakilishi vya nafsi haviwezi kujitegemea na havina maana kamili bila kuambatanishwa na kitenzi.

(b) Eleza kwa mifano, dhima nne za viambishi katika kitenzi cha Kiswahili.

Viambishi katika kitenzi cha Kiswahili vina dhima mbalimbali za kisarufi. Dhima nne kuu ni:

i. Kuonyesha Nafsi ya Mtendaji

Viambishi vinaonyesha ni nani anayefanya kitendo. Kwa mfano:

Ni-na-soma (nafsi ya kwanza umoja)

U-na-cheza (nafsi ya pili umoja)

A-na-kimbia (nafsi ya tatu umoja)

ii. Kuonyesha Wakati (Njeo)

Viambishi vinaonyesha wakati kitendo kinapofanyika. Kwa mfano:

A-na-soma (wakati uliopo)

A-li-soma (wakati uliopita)

A-ta-soma (wakati ujao)

iii. Kuonyesha Hali ya Kitendo (Kauli)

Viambishi vinaonyesha jinsi kitendo kinavyofanyika au kuelekezwa. Kwa mfano:

A-na-soma (kauli ya kutenda)

A-na-som-esha (kauli ya kutendesha)

A-na-som-ana (kauli ya kutendana)

iv. Kuonyesha Ukanushi

Viambishi vinaonyesha kwamba kitendo hakifanyiki. Kwa mfano:

Si-na-soma (nafsi ya kwanza umoja, wakati uliopo)

Ha-li-cheza (nafsi ya tatu umoja, wakati uliopita)

3. Andika vitenzi vifuatavyo katika kauli zilizowekwa kwenye mabano kisha bainisha viambishi vya kauli husika:

(a) Panga (Kutendesha)

Kitenzi: Pangisha

Kiambishi cha kauli ya kutendesha: -ish-

Maana: Kusababisha mtu mwingine kupanga.

(b) Piga (Kutendenea)

Kitenzi: Pigia

Kiambishi cha kauli ya kutendenea: -i-

Maana: Kutenda kitendo cha kupiga kwa niaba au kwa faida ya mtu mwingine.

(c) Saidia (Kutendana)

Kitenzi: Saidiana

Kiambishi cha kauli ya kutendana: -an-

Maana: Kufanya kitendo cha kusaidiana kati ya watu wawili au zaidi.

(d) Choma (Kutendewa)

Kitenzi: Chomwa

Kiambishi cha kauli ya kutendewa: -w-

Maana: Kitendo cha kuchomwa na mtu mwingine.

4. Lugha ya kuzungumza na lugha ya kuandika zinatumika kufikisha ujumbe kwa hadhira ingawa zinatofautiana. Kwa kutumia mifano, fafaua mambo matano kudhihirisha tofauti hizo.

Katika lugha ya Kiswahili, kuna tofauti kadhaa kati ya lugha ya kuzungumza na lugha ya kuandika. Tofauti hizi ni muhimu kuelewa ili kutumia lugha ipasavyo katika miktadha mbalimbali. Mambo matano yanayodhihirisha tofauti hizi ni:

i. Muktadha wa Mawasiliano

Lugha ya kuzungumza huwezesha mawasiliano ya ana kwa ana ambapo wahusika huonana na kutumia viungo vya mwili kama ishara za uso na mikono ili kusaidia kuelewa ujumbe. Kwa mfano, katika mazungumzo ya kawaida, mzungumzaji anaweza kutumia ishara ya mkono kuonyesha mwelekeo.

Lugha ya kuandika haitoi fursa ya mawasiliano ya ana kwa ana kwani mwandishi na msomaji hawaonani. Hivyo, mwandishi lazima atumie maneno kwa ufasaha na alama za uakifishaji ili kufikisha ujumbe kwa usahihi. Kwa mfano, barua pepe inahitaji matumizi sahihi ya alama za uakifishaji ili kuepuka mkanganyiko.

ii. Maandalizi na Matumizi

Lugha ya kuzungumza mara nyingi haihitaji maandalizi maalum na hutokea kwa wakati halisi. Mazungumzo yanaweza kuwa ya ghafla na yasiyo na mpangilio maalum. Kwa mfano, mazungumzo kati ya marafiki barabarani.

Lugha ya kuandika inahitaji maandalizi na mpangilio mzuri wa mawazo kabla ya kuwasilishwa. Mwandishi anahitaji muda wa kupanga na kuandika mawazo yake kwa uwazi. Kwa mfano, kuandika insha kunahitaji upangaji wa hoja na mifano.

iii. Kanuni za Kisarufi

Lugha ya kuzungumza mara nyingi hailazimiki kuzingatia kikamilifu kanuni za kisarufi. Wazungumzaji wanaweza kutumia sentensi fupi, maneno yasiyo kamili, au hata misimu. Kwa mfano, "Nimekwenda sokoni, nikaona vile vitu."

Lugha ya kuandika hutakiwa kuzingatia kanuni za kisarufi ili kuhakikisha ujumbe unaeleweka vizuri. Sentensi zinapaswa kuwa kamili na sahihi kisarufi. Kwa mfano, "Nilikwenda sokoni na kuona vitu vile."

iv. Urejeleaji na Marekebisho

Lugha ya kuzungumza mara nyingi hairejelewi au kurekebisha baada ya kutamkwa. Makosa yanaweza kutokea na kusahihishwa papo hapo katika mazungumzo. Kwa mfano, "Samahani, nilimaanisha kusema kesho, si leo."

Lugha ya kuandika inaweza kurejelewa na kurekebisha kabla ya kusambazwa kwa wasomaji. Mwandishi ana nafasi ya kusahihisha makosa na kuboresha maandishi yake. Kwa mfano, kuhariri ripoti kabla ya kuichapisha.

v. Uhifadhi na Usambazaji

Lugha ya kuzungumza ni ya muda mfupi na mara nyingi hairekodiwi, hivyo inaweza kupotea baada ya mazungumzo kumalizika. Kwa mfano, mazungumzo ya simu ambayo hayajaandikwa au kurekodiwa.

Lugha ya kuandika inaweza kuhifadhiwa kwa muda mrefu na kusambazwa kwa watu wengi hata walio mbali. Maandishi yanahifadhi kumbukumbu na yanaweza kusomwa tena baadaye. Kwa mfano, vitabu vya kumbukumbu au makala za magazeti.

Kwa kuzingatia tofauti hizi, ni muhimu kuchagua aina sahihi ya lugha kulingana na muktadha na hadhira inayolengwa ili kuhakikisha mawasiliano yanakuwa na ufanisi.

5. Ujangili nchini Tanzania

Ujangili ni tatizo sugu linaloathiri sekta ya wanyamapori nchini Tanzania. Kitendo hiki haramu kinahusisha uwindaji na uuaji wa wanyamapori kinyume cha sheria kwa ajili ya kupata bidhaa kama pembe za ndovu, meno ya simba, na ngozi za wanyama mbalimbali. Athari za ujangili ni kubwa, zikiwemo kupotea kwa wanyamapori, kuharibu mazingira, na kudhoofisha uchumi unaotegemea utalii.

Katika miaka ya 2009 hadi 2013, Tanzania ilikabiliwa na ongezeko kubwa la ujangili, hasa wa tembo. Hali hii ilisababisha kupungua kwa idadi ya tembo kutoka takriban 109,051 mwaka 2009 hadi 43,330 mwaka 2014. Kupungua huku kulihusishwa na mahitaji makubwa ya pembe za ndovu katika masoko ya kimataifa. Hata hivyo, jitihada za serikali na wadau mbalimbali zimechangia kuongeza idadi ya tembo hadi kufikia 60,000 mwaka 2023.

Serikali ya Tanzania imechukua hatua kadhaa kukabiliana na ujangili. Mwaka 2016, iliunda Kikosi Kazi cha Kitaifa cha Kupambana na Ujangili (NTAP) kwa lengo la kuratibu juhudi za kupambana na uhalifu wa wanyamapori. Pia, imebadilisha mfumo wa utendaji kazi wa taasisi za uhifadhi kutoka wa kiraia na kuwa wa kijeshi ili kuimarisha ulinzi wa rasilimali za wanyamapori. Hatua hizi zimechangia kupungua kwa matukio ya ujangili nchini.

Pamoja na jitihada hizi, bado kuna changamoto zinazoikabili Tanzania katika mapambano dhidi ya ujangili. Baadhi ya changamoto hizo ni pamoja na ukosefu wa rasilimali za kutosha kwa ajili ya doria na ulinzi, rushwa, na ushirikiano hafifu kutoka kwa baadhi ya jamii zinazozunguka hifadhi. Hata hivyo, ushirikiano kati ya serikali, mashirika yasiyo ya kiserikali, na jamii ni muhimu katika kuhakikisha ujangili unatokomezwa kabisa.

Kwa ujumla, ujangili nchini Tanzania umekuwa na athari kubwa kwa mazingira na uchumi. Hata hivyo, kupitia mikakati madhubuti na ushirikiano wa wadau mbalimbali, kuna matumaini ya kudhibiti na hatimaye kutokomeza kabisa tatizo hili.

6. Mbinu za kutafsiri matini kutoka Kiswahili kwenda Kiingereza

Juma, katika kutafsiri matini kutoka Kiswahili kwenda Kiingereza, anaweza kutumia mbinu zifuatazo:

i. Tafsiri ya neno kwa neno

Hii inahusisha kutafsiri kila neno la lugha chanzi kwa neno linalolingana nalo katika lugha lengwa. Mbinu hii inafaa kwa sentensi ambazo miundo yake ni sawa katika lugha zote mbili. Hata hivyo, inaweza kusababisha tafsiri isiyoieleweka ikiwa miundo ya lugha zinatofautiana sana.

ii. Tafsiri ya maana

Katika mbinu hii, mfasiri anazingatia maana ya jumla ya matini badala ya kutafsiri maneno moja moja. Hii inasaidia kutoa tafsiri inayofikisha ujumbe kwa usahihi zaidi, hasa pale ambapo tafsiri ya neno kwa neno haiwezi kutoa maana halisi.

iii. Tafsiri ya kifigu

Hii inahusisha kutafsiri misemo, methali, au tamathali za semi kwa kutumia misemo inayolingana katika lugha lengwa. Kwa mfano, methali ya Kiswahili "Asiyekubali kushindwa si mshindani" inaweza kutafsiriwa kwa Kiingereza kama "He who does not accept defeat is not a true competitor."

iv. Uhawilishaji wa kitamaduni

Mbinu hii inahusisha kubadilisha vipengele vya kitamaduni vya lugha chanzi na kuweka vile vinavyofahamika zaidi katika lugha lengwa. Hii ni muhimu ili kuhakikisha wasomaji wa lugha lengwa wanaelewa vizuri ujumbe unaotolewa bila kuchanganywa na tofauti za kitamaduni.

Kwa kutumia mbinu hizi, Juma ataweza kutafsiri matini kutoka Kiswahili kwenda Kiingereza kwa ufanisi, akihakikisha kuwa maana na muktadha wa matini chanzi vimehifadhiwa ipasavyo.

7. Matumizi ya Lugha ya Kiswahili Barani Afrika na Ulimwenguni

Kiswahili ni lugha yenye umuhimu mkubwa barani Afrika na duniani kwa ujumla. Hoja sita zinazothibitisha kauli hii ni:

- Lugha ya Mawasiliano ya Kikanda: Kiswahili kinatumika kama lugha ya mawasiliano katika nchi za Afrika Mashariki kama Tanzania, Kenya, Uganda, Rwanda, na Burundi, na pia katika sehemu za Jamhuri ya Kidemokrasia ya Kongo .
- Lugha Rasmi ya Umoja wa Afrika (AU): Mwaka 2022, Kiswahili kilipitishwa kuwa moja ya lugha za kazi za Umoja wa Afrika, hatua inayoongeza hadhi na matumizi yake katika bara zima .
- Lugha ya Kufundishia: Nchi kama Tanzania zinatumia Kiswahili kama lugha ya kufundishia katika shule za msingi, na hivyo kukuza matumizi yake katika sekta ya elimu .
- Vyombo vya Habari: Kiswahili kinatumika katika vyombo vya habari mbalimbali barani Afrika, ikiwa ni pamoja na redio, televisheni, na magazeti, hivyo kuchangia kueneza lugha hii .
- Lugha ya Biashara na Utalii: Katika sekta ya utalii,

8. Eleza majukumu ya TAKILUKI na Taasisi ya Elimu ya Watu Wazima katika kukuza lugha ya Kiswahili nchini Tanzania. Tumia hoja tatu kwa TAKILUKI na hoja tatu kwa Taasisi ya Elimu ya Watu Wazima.

Majukumu ya Taasisi ya Kiswahili na Lugha za Kigeni (TAKILUKI):

- i. Kufundisha Kiswahili kwa Wageni: TAKILUKI inatoa mafunzo ya lugha ya Kiswahili kwa wageni wanaotembelea Zanzibar, hivyo kuchangia kueneza na kukuza matumizi ya Kiswahili kimataifa.
- ii. Kufanya Utafiti wa Lahaja na Fasihi Simulizi: Taasisi hii inajishughulisha na utafiti wa lahaja mbalimbali za Kiswahili na kukusanya fasihi simulizi, hatua inayosaidia kuhifadhi na kuendeleza urithi wa lugha na utamaduni wa Kiswahili.
- iii. Kutoa Mafunzo ya Lugha za Kigeni: Mbali na Kiswahili, TAKILUKI inatoa mafunzo ya lugha za kigeni kwa wananchi wa Zanzibar, hivyo kusaidia katika mawasiliano na kuboresha uelewa wa lugha mbalimbali.

Majukumu ya Taasisi ya Elimu ya Watu Wazima (TEWW):

- i. Kutoa Elimu ya Sekondari Nje ya Mfumo Rasmi: TEWW inatekeleza miradi ya elimu ya sekondari kwa wanafunzi waliokosa fursa katika mfumo rasmi, kupitia vituo vya elimu huria, hivyo kuongeza idadi ya watumiaji wa lugha ya Kiswahili.
- ii. Kutekeleza Programu za Elimu Mbadala: Taasisi hii inasimamia programu kama Mpango wa Elimu Msingi kwa Walioikosa (MEMKWA) na Mpango wa Elimu Changamani kwa Vijana walio nje ya Shule (IPOSA), ambazo zinawafikia vijana na watu wazima na kuwawezesha kujifunza na kutumia Kiswahili katika maisha yao ya kila siku.
- iii. Kuhakikisha Ujuzi wa Kusoma na Kuandika: TEWW inajitahidi kupunguza idadi ya Watanzania wasiojua kusoma na kuandika kwa kutoa mafunzo ya msingi ya lugha ya Kiswahili, hivyo kuchangia katika kukuza na kueneza matumizi ya lugha hii nchini.